

Henri Bergson

De creatieve
evolutie

ISVW UITGEVERS

De creatieve evolutie

HENRI BERGSON

ISVW UITGEVERS

INHOUD

VOORWOORD	7
door Hein van Dongen	
INLEIDING	17
I DE EVOLUTIE VAN HET LEVEN MECHANICISME EN FINALITEIT	23
Over de duur in het algemeen. De levenloze lichamen. De levende lichamen: veroudering en individualiteit	23
Over het transformisme en de verschillende manieren om dit te interpreteren. Het radicale mechanicisme: biologie en fysische chemie. Het radicale finalisme: biologie en filosofie	37
Op zoek naar een criterium. Onderzoek van de verschillende theorieën van het transformisme aan de hand van een specifiek voorbeeld. Darwin en de onmerkbare variatie. De Vries en de abrupte variatie. Eimer en de orthogenesis. De neolamarckisten en de erfelijkheid van verworven eigenschappen	56
Het levenselan	77
II DE DIVERGERENDE RICHTINGEN VAN DE EVOLUTIE VAN HET LEVEN ONBEWUSTHEID, VERSTAND, INSTINCT	85
Algemene indruk van het evolutieproces. Groei. Divergerende en elkaar aanvullende geneigdheden. Betekenis van de vooruitgang en van de adaptatie	85
Het dier in relatie tot de plant. Schets van het leven van de dieren. Ontwikkeling van het leven van de dieren	90

De grote lijnen van de evolutie van het leven: onbewustheid, verstand, instinct	108
De basisfunctie van het verstand	119
De aard van het instinct	128
Leven en bewustzijn. De ogenschijnlijke plaats van de mens in de natuur	136
III DE BETEKENIS VAN HET LEVEN DE ORDE VAN DE NATUUR EN DE VORM VAN HET VERSTAND	143
Verband tussen het vraagstuk van het leven en dat van de kennis. De filosofische methode. De schijnbaar vicieuze cirkel van de voorgestelde methode. De werkelijk vicieuze cirkel van de tegengestelde methode	143
Over de mogelijkheid van een gelijktijdig ontstaan van de materie en het verstand. Wetten eigen aan de materie. Wezenlijke functies van het verstand	152
Schets van een kennistheorie gebaseerd op de analyse van het begrip <i>wanorde</i> . De twee tegenovergestelde vormen van orde. Het probleem van de soorten en het probleem van de wetten. Wanorde en de twee vormen van orde	165
Schepping en evolutie. De stoffelijke wereld. Over de oorsprong en de bestemming van het leven. Het wezenlijke en het toevallige in de levensprocessen en in het evolutieproces. De mensheid. Het leven van het lichaam en het leven van de geest	176

IV HET CINEMATOGRAFISCHE MECHANISME VAN HET DENKEN EN DE MECHANISTISCHE ILLUSIE. BEKNOPT OVERZICHT VAN DE GESCHIEDENIS VAN DE FILOSOFISCHE STELSELS HET WERKELIJKE WORDEN EN HET VERKEERDE EVOLUTIONISME	199
Schets van een kritiek van de filosofische stelsels, gebaseerd op de analyse van de begrippen <i>niets</i> en <i>onbeweeglijkheid</i> . Het bestaan en het niets	199
Het worden en de vorm	216
Filosofie van de vormen en bijbehorende visie op het worden. Plato en Aristoteles. De natuurlijke neiging van het verstand	226
Het worden in de ogen van de moderne wetenschap. Twee visies op de <i>tijd</i>	232
Metafysica van de moderne wetenschap. Descartes, Spinoza, Leibniz	247
De kritiek van Kant	254
Het evolutionisme van Spencer	258
 NOTEN	 265
 BIBLIOGRAFIE	 275

VOORWOORD

HEIN VAN DONGEN

L'évolution créatrice (1907) was het derde hoofdwerk van Henri Bergson (1859-1941). Het boek betekende zijn doorbraak naar internationale roem en erkenning. William James noemde het in een brief aan Bergson 'een waarlijk wonder in de geschiedenis van de filosofie, het begin van een nieuw tijdperk'.¹ Met meer dan veertig herdrukken gedurende Bergsons leven was het een ware bestseller en het werk is waarschijnlijk de belangrijkste reden geweest om hem de Nobelprijs voor de letteren toe te kennen (in 1927), 'uit waardering voor zijn rijke en bezielende ideeën en het briljante meesterschap waarmee zij zijn voorgedragen'.

Deze nieuwe vertaling verschijnt in een tijd dat de belangstelling voor Bergsons werk (o.a. door de invloed van Gilles Deleuze) sterk is toegenomen. En die belangstelling wordt niet alleen gevoed door historische nieuwsgierigheid, zoals de vraag hoe het mogelijk was dat Bergson in zijn dagen zo'n gigantische invloed kon hebben. Er verschijnen de laatste jaren steeds meer publicaties die het denken van Bergson betrekken op hedendaagse vragen uit gebieden als fysica, neurowetenschappen, biologie, ecologie, ethiek, esthetica en nieuwe media.

De creatieve evolutie gaat over de evolutie van het leven. Bovendien onderzoekt Bergson in het licht van die evolutie de ontwikkeling van het menselijk denken. Natuurlijk is een deel van de gegevens waar hij naar verwijst intussen achterhaald door nieuwe ontwikkelingen in de biologie. Maar er is weinig voor nodig om te zien dat de denkkaders die Bergson kritisch onderzoekt niet verdwenen zijn.

In de dagen van Bergson claimde de nieuwe evolutiebiologie (zoals veel wetenschappers in onze tijd nog steeds doen) dat ze de metafysica of zelfs de hele filosofie was ontstegen. Bergson stelde dat zij juist wél een metafysica hadden, maar dan een die onkritisch werd aangehangen. Bovendien leende deze impliciete metafysica zich volgens hem niet voor het begrijpen van leven en evolutie.

De creatieve evolutie kan worden gezien als een poging om de funderingen van de evolutiebiologie te onderzoeken en waar nodig te vervangen, terwijl het gebouw zelf in grote lijnen intact blijft. Dit doet Bergson door in het denken over evolutie *de tijd* centraal te stellen. En dit gebeurt op een dermate radicale wijze, dat zijn in beginsel vrij eenvoudige boodschap toch niet voor iedereen duidelijk was. Met als gevolg dat men hem herhaaldelijk standpunten toeschreef

die hij niet huldigde, zoals dat hij irrationaliteit zou bepleiten of dat hij een aanhanger was van een vitalisme, finalisme of zelfs creationisme.

DE ONTDEKKING VAN DE TIJD

De inhoud van het boek laat zich misschien wel in één korte samengestelde zin samenvatten, een zin die Bergson zich letterlijk op p. 244 laat ontvallen, maar die misschien wel op elke bladzijde van het boek met andere woorden wordt gezegd: *de tijd is óf schepping óf helemaal niets*.²

De ontdekking dat de tijd niet zomaar niets is, is volgens Bergson zelf de grootste gebeurtenis in zijn leven geweest. Misschien vragen lezers van nu zich af wat daar zo bijzonder aan is. Het is toch vanzelfsprekend dat er zoiets als tijd bestaat?

Om de diepte van Bergsons ontdekking te peilen zouden we moeten kijken naar het beeld van de tijd, zoals dat in de wetenschap en de filosofie werd en wordt gehanteerd.

Nog altijd beschouwen veel mensen het als voorbeelden van helder denken als er beweerd wordt dat de tijd ‘eigenlijk niet bestaat’, dat de tijd ‘alleen maar subjectief is’, of dat we over het al of niet bestaan van tijd *an sich* ‘niets kunnen weten’. Drie visies die door Bergson met kracht worden bestreden. Voor hem is de tijd het bij uitstek werkelijke, al heeft hij daarbij een welbepaalde invulling van het begrip ‘tijd’ op het oog.

Meer precies geformuleerd was Bergsons ontdekking, zoals hij in een brief aan James schreef, dat hij in zichzelf ontdekte dat de tijd zoals we die ervaren *duurt*, en de tijd zoals we die meten niet.³ Dit vereist enige toelichting, eerst wat betreft de woorden die Bergson hier gebruikt. In zijn boeken bezigt Bergson voor de tijd zoals we die ervaren de term *durée* (duur) en in afwisseling daarmee ook ‘reële tijd’, ‘ware tijd’, ‘zuivere duur’, ‘levende tijd’, ‘innerlijke tijd’, ‘bewustzijnsstroom’ en soms ook (wanneer er geen verwarring mogelijk is) eenvoudigweg ‘tijd’. Deze duur wordt door hem steeds onderscheiden van de tijd die men niet kan ondergaan, maar slechts kan meten.

Laten we om het verschil tussen beide betekenissen van tijd te verduidelijken, de beleefde tijd vergelijken met de tijd zoals we die op een klok aflezen.⁴ De traditionele klok is in feite een cirkelvormige liniaal. De wijzer legt een bepaalde ruimtelijke afstand af tussen de punten op de wijzerplaat. De afstand tussen twee tijdstippen op de klok die een gelijk interval hebben is vanzelfsprekend altijd even groot. Het interval tussen drie uur en vier uur is hetzelfde uur als dat tussen acht en negen uur. De klokkentijd is dus *homogeen*: hij bestaat net als de liniaal uit identieke elementen (minuten, centimeters). Dit is zo vanzelfsprekend dat niemand zich erover verbaast.

Wanneer we ons op de tijdservaring richten, merken we dat deze steeds voortduurt. Ons innerlijk leven neemt tijd in, maar die tijd heeft weinig gemeen met de tijd van de klok. Onze bewustzijnsprocessen bestaan namelijk nooit uit

identieke elementen. Onze gedachten en gevoelens zijn nooit precies gelijk aan eerdere gevoelens of gedachten. Elke innerlijke toestand verschilt in kwalitatieve zin van wat eraan voorafging.

Bovendien zijn gevoelens en gedachten ten opzichte van elkaar niet af te grenzen. Ze vormen een onafgebroken stroom, vloeien in elkaar over en beïnvloeden elkaar. Er zijn geen discrete bestanddelen in aan te wijzen.

In haar voortgang neemt onze ervaring steeds haar verleden mee. Bergson spreekt van het onafgebroken voortschrijden van het verleden, dat de toekomst aanvreet en al voortgaande opzwelt. (p. 25) Ten aanzien van de klokkentijd is het begrip ‘geheugen’ echter zonder betekenis. De verschillende punten op de klok of de liniaal zijn allemaal tegelijkertijd gegeven.

Ook het besef van vernieuwing is kenmerkend voor de tijd die duurt. Bergson noemt de *durée* ‘voortdurende schepping, ononderbroken opwelling van nieuwhed’. Ook deze nieuwhed betekent niets als het louter gaat om de tijd die gemeten wordt.

Verder kent de tijdservaring een onomkeerbaar verloop. De klokkentijd daarentegen zou in beginsel reversibel kunnen zijn. Niet alleen omdat het technisch simpel is om een mechaniek te maken dat in tegengestelde richting draait. Maar ook omdat in de formules van de fysica de tijd eenvoudig van richting zou kunnen veranderen door de waarde van t om te zetten in $-t$.

De elementen van de klokkentijd zijn al met al dus kwantitatief, homogeen en discreet. De beleefde tijd daarentegen kent kwaliteiten die heterogeen zijn en continu, en die in elkaar overvloeien zonder ooit identiek aan elkaar te kunnen zijn.

TIJD EN EVOLUTIE

Goed, wat heeft dit alles te maken met de evolutie? In één zin samengevat: de duur is creatieve evolutie. Deze stap – van de bewegingen van ons innerlijk, naar de evolutie van het leven op deze planeet – is voor veel lezers verwarrend. Wat heeft de bewustzijnsstroom zoals we die ervaren te maken met het eeuwenlange proces van fysische en chemische veranderingen dat uiteindelijk heeft geleid tot het ontstaan van de soorten en van de mens? Bergson nodigt ons uit hier op een wellicht ongebruikelijke manier naar te kijken.

Hij beschrijft zijn methode als ‘het omkeren van de gebruikelijke richting van de denkwerkzaamheid’.⁵ We zijn gewend vanuit abstracte begrippen de concrete ervaring te duiden. Zo zijn er allerlei reductionistische interpretaties van ons menszijn in termen van concepten die op zich heel lastig te verbinden zijn met onze ervaring. Denk bijvoorbeeld aan de theorie van Richard Dawkins over ‘zelfzuchtige genen’. Waarschijnlijk is er geen mens op aarde die enige beleving heeft van wat het is om zo’n gen te zijn.

Bergson volgt een omgekeerde weg. Aangezien wij mensen zelf ook uit de evolutie van het leven voortkomen, mogen we verwachten dat de processen die

in de evolutie gaande zijn zich ook in onze ervaring afspelen. Hij schrijft dat ‘voor een bewust wezen bestaan gelijk staat aan veranderen, veranderen aan rijper worden, en rijper worden aan zichzelf blijven scheppen’. Maar dan vraagt hij: ‘Kunnen we hetzelfde zeggen van het bestaan in het algemeen?’ (p. 27)

Verandering, vernieuwing en zelfcreatie zijn volgens Bergson inderdaad kenmerkend voor alle levensprocessen. Een levend wezen organiseert zich, voedt zich, groeit, sterft uiteindelijk – en dat zijn allemaal temporele processen. ‘Overall waar leven is, ligt ergens een register opengeslagen waarin de tijd zich inschrijft.’ (p. 33) De levensprocessen zijn bovendien onomkeerbaar. Als dat niet zo was zouden we ‘als afgeleefde grijsaards geboren kunnen worden en als zuielingen kunnen eindigen’.

Kort gezegd: de levende tijd, zoals we die in onszelf ervaren, is volgens Bergson ook de stuwkracht die de ontwikkeling van het leven voortdrijft. Hij noemt deze het *élan vital*. Het is geen mysterieus beginsel dat vanuit hogere sferen een of andere machine aanstuurt. Het is niets anders dan duur, zoals we die in onszelf ervaren. Die duur is in zijn visie niet een of andere speculatieve filosofische hypothese, maar is datgene wat onze concrete ervaring kenmerkt.

DE TIJD (WEG)DENKEN

Bergsons beschouwingen over tijd staan haaks op de manier waarop we er gewoonlijk over nadenken. Hij signaleert dit contrast en bouwt het uit tot een kritiek op de traditie van de westerse filosofie. Onze habituele denkpatronen en manieren van waarnemen zijn gefixeerd op herhaling en herkenning. Daarom lijkt het procesmatige karakter van de werkelijkheid (haar *durée*) ons te ontgaan. Niet alleen ons alledaagse denken maar ook de wetenschap en de wijsbegeerte zijn in Bergsons ogen steeds weer gevallen voor de neiging om de tijd letterlijk weg te denken. We zijn gevangen in de illusie ‘het veranderlijke te kunnen denken via het onveranderlijke, het bewegende via het niet-bewegende’. (p. 200) Maar in onze ervaring bestaan er ‘geen *dingen* die af zijn maar alleen dingen die worden, geen *toestanden* die stand houden maar alleen toestanden die veranderen’.⁶ Dingen en toestanden zijn in feite al abstracties. ‘Denken in duur’ vraagt van ons de bereidheid om ‘onze categorieën onophoudelijk te hersmelten’.⁷

Waar komt dan de neiging vandaan om de tijd weg te denken? Bergson beantwoordt deze vraag vanuit de evolutiehypothese: de karakteristieken van ons verstand zijn een aanpassing aan de eisen van het praktische leven. Het tellen en de taal zorgen voor raamwerken om de materie op te delen, in onze greep te krijgen en te beheersen. Maar die beheersing wordt juist mogelijk door ons denken aan te passen aan de eigenschappen van de materie zelf, die inderdaad ook homogeen en discreet is. Dit proces van aanpassing wordt mooi uitgedrukt in de titel die E.J. Dijksterhuis en R.J. Forbes ooit gaven aan een boek over de geschiedenis van de natuurwetenschappen: *Overwinning door gehoorzaamheid*. We

krijgen grip op het leven in de materie door haar geometrisch te benaderen: met kwantitatieve, discrete en statische begrippen.

Bergson ziet ons intellect dus in een evolutionair perspectief. We verdelen processen in afzonderlijke zaken en concepten. Vervolgens kijken we niet meer naar hun voortdurende verandering, maar 'lezen we als het ware de etiketten die we erop hebben geplakt'.⁸ Hierdoor ontgaat ons de duur en de vernieuwing van de dingen en van onszelf.

Deze ontwikkeling is volgens Bergson ten koste gegaan van een ander vermogen, dat we bij de dieren (met name bij de insecten) aantreffen: het instinct. Zou het mogelijk zijn het bewustzijn dat in het instinct sluimert te doen ontwakken? Bergson gelooft inderdaad dat we de precisie van het verstand zouden kunnen verzoenen met de kennis van binnenuit die het instinct biedt. Dit proces noemt hij *intuïtie*. Hij beschrijft haar als een 'medevoelen' en 'sympathie', als 'belangeloos, zichzelf bewust geworden instinct'. Achteraf schijnt hij er spijt van te hebben gehad dat hij dit woord had gekozen. Het wordt door veel lezers bij uitstek als iets irrationeels gezien, terwijl Bergson het als een nauwkeurige methode beschouwde.⁹

MISVERSTANDEN

De creatieve evolutie is een werk dat een heel breed gebied bestrijkt. Aan de in zijn ogen stevige draad van de ervaring van de duur hangt Bergson beschouwingen op over introspectieve ervaring, over het lichaam-geestprobleem, over de relatie van ons geheugen tot ons brein, over de menselijke persoonlijkheid, over de concepten 'toeval' en 'niets' en over de verhouding van verschillende filosofische stromingen tot het tijdsprobleem. Een samenvatting van al die motieven zou deze inleiding nodeloos verzwaren. Ik kom alleen nog even terug op een aantal hardnekkige misverstanden over dit boek, in de hoop daarmee nogmaals de grote lijn te verduidelijken.

Om te beginnen is er het verwijt dat Bergson een ontoetsbaar beginsel als bron van de evolutie uit de hoed tovert. Met het levenselan zou hij een mysterieus beginsel poneren dat achter de manifestaties van het leven zou staan. Bergson probeert de levensverschijnselen echter niet vanuit iets onbekends te benaderen, maar juist vanuit datgene wat ons (in zijn ogen) het meest nabij is: onze innerlijk doorleefde tijd. Datgene wat aan de evolutie ten grondslag ligt ervaren we voortdurend in onszelf. De tijd is schepping en is 'het spul' waarvan ons bestaan is vervaardigd: 'Geen stof is taaier en substantiëler dan deze.' (p. 25). 'Het heelal duurt. Naarmate we ons meer verdiepen in het karakter van de tijd, des te duidelijker zullen we inzien dat duur betekent: uitvinden, vormen scheppen, continu iets volstrekt nieuws doen ontstaan.' (p. 29)

Dan zijn er mensen die Bergson ervan verdenken de religie terug te willen brengen in de wetenschap. Misschien dat sommige lezers bij de titel 'de creatieve evolutie' zelfs denken aan een combinatie van creationisme en evolutie. De cre-

Een klassieker, eindelijk weer vertaald!

De creatieve evolutie is het belangrijkste werk van de Franse filosoof Henri Bergson (1859-1941). Als *De creatieve evolutie* in 1907 verschijnt, staat de evolutieleer van Darwin al volop in de belangstelling. Bergson staat achter het idee van de evolutie maar verzet zich tegen de al te mechanistische visie ervan. Volgens Bergson is de evolutie van het leven een scheppende impuls – *élan vital* – die ononderbroken iets onvoorspelbaar nieuws creëert. Een ander belangrijk idee van Bergson is dat de ‘wetenschappelijke’ tijd die wij hanteren misschien wel van praktisch nut is, maar dat die niet overeenkomt met de werkelijke tijd die wij ervaren.

Joke van Zijl tekent voor deze gloednieuwe vertaling van *De creatieve evolutie*, de eerste naar het Nederlands sinds de jaren twintig van de vorige eeuw. Het voorwoord is geschreven door Hein van Dongen.

***‘De creatieve evolutie is een gedicht van
opvallende grootsheid, een verhaal met een
ongekende reikwijdte en niet aflatende kracht’***
*Het juryrapport van de Nobelprijs voor
Literatuur, die Bergson in 1927 ontving.*

